

Тема 8. Відродження культури під час Української революції

Мета: з'ясувати як вплинули події Української революції на розвиток культури та освіти, окремо звернувши увагу на культурницькі процеси на території сучасної Запорізької області.

План лекції:

1. Освіта й вища школа.
2. Мистецтво, преса та книгодрукування.
3. Культурницькі процеси на Запоріжжі.

Ключові терміни й поняття: графіка, національне відродження, пейзаж, просвітянський рух.

8.1. Освіта й вища школа

Українська Центральна Рада задекларувала курс на досягнення національно-територіальної автономії, що передбачало також відродження української мови, відкриття національних освітніх закладів (українізації існуючих), відкриття культурно-просвітніх та мистецьких закладів, об'єднань, бібліотек, періодичних видань, видання художньої та навчальної літератури, розвиток науки, мистецтва тощо.

За статистичними даними, на початок 1917 р. в Україні нараховувалось 19 568 загальноосвітніх шкіл, 1 678 000 учнів і 46 739 вчителів, а з 35 млн. українців більше як 75 % не вміли читати. Чинна система майже на 70 % була русифікована, а тисячі вчителів-чоловіків було мобілізовано на fronti Першої світової війни.

У березні 1917 р. при Центральній Раді було створено шкільну комісію, на чолі з Іваном Стешенком. Комісія ініціювала проведення 5-6 квітня I-го Всеукраїнського педагогічного з'їзду, за результатом роботи якого при Центральній Раді було створено Шкільну Раду. У губерніях та повітах передбачалось засновувати українознавчі бібліотеки, відкривати інструкторські курси для навчання лекторів та літні вчительські курси, видавати підручники для народної школи, розробити українську термінологію з арифметики, географії і граматики. Вивчення української мови, літератури та історії стало обов'язковим в усіх середніх школах та гімназіях.

Упродовж травня-липня 1917 р. у великих та губернських містах – Полтаві, Харкові, Чернігові, Херсоні та інших відкрили 40 українських гімназій. У Києві з 60 шкіл 15 перейшли на українську мову викладання

Процес українізації освіти проходив дуже складно, давалось у знаки більш як двохсотлітнє перебування в складі Російської імперії. Доводилось стикатись з не дуже прихильним, а часто і ворожим, ставленням до цього процесу з боку населення України, а особливо в багатонаціональних районах. Для проведення реформи школи гостро не вистачало вчителів, а в багатьох районах їх не було зовсім. Частково для вирішення цієї проблеми навесні

1917 р. по Україні відкривались спеціальні курси. До цієї справи долучили українські гімназії, кафедри педагогічних інститутів та університетів, «Просвіту» та інші організації.

15 липня 1917 р. при Генеральному секретаріаті (уряді) вперше було створено секретаріат (міністерство) народної освіти, який очолив Іван Стешенко. Освітній процес мав базуватися на принципах: громадсько-державного характеру освіти; рівноправності усіх громадян на здобуття загальної освіти; навчання рідною мовою; запровадження самоврядування в школі; пріоритетний характер фінансування освіти; введення загального, безплатного та обов'язкового початкового навчання.

У 1917/1918 н. р. вдалося провести широку українізацію початкової та середньої освіти. Було відкрито 5,4 тис. шкіл, понад 100 українських гімназій, педагогічних, технічних, медичних училищ. Розширено мережу курсів для ліквідації неписьменності серед дорослого населення.

Активно відроджується діяльність товариства «Просвіта». Влітку 1917 р. центральна та східна Україна вкрилися густою мережею читалень. До кінця літа 1917 р. було відкрито понад 2000 осередків «Просвіти». Товариства мали свої театральні трупи, хоріві колективи, оркестри, видавництва, бібліотеки тощо. 16 квітня загальні збори українців Луганська заснували товариство, яке за короткий час встигло провести багато заходів: маніфестацію 18 квітня, виставу «Степовий гість» на користь «Просвіти» 7 травня, Шевченківське свято 11 травня і, нарешті, з'їзд «Просвіт» 25 червня 1917 р. Особливо активно «Просвіта» працювала в Полтавській губернії. У містах і селах Полтавщини було створено 250 осередків. 20–23 вересня 1917 р. у Києві проходив I-й Всеукраїнський з'їзд «Просвіти», який визначив нові орієнтири розвитку просвітнього руху в умовах відродження та утвердження засад української державності.

У 1918 р. українізацію освіти продовжив уряд гетьмана Павла Скоропадського. Викладання української мови і літератури, історії і географії України стало обов'язковим у всіх середніх чоловічих і жіночих загальноосвітніх, професійних, комерційних школах, учительських та духовних семінаріях. У перших 5-ти класах на це відводилося не менш як 3 години на тиждень, а в 6-му і 7-му – 4 години на тиждень. Посада вчителя української мови та літератури всюди вважалася штатною, географії та історії України – позаштатною, але обов'язковою. Упродовж 1917-1918 рр. відкрито 760 нових шкіл, зі статусом середніх (термін навчання 7-10 років), та близько 10 тис. початкових.

Одночасно проводилась розбудова раніше непоширеного дошкільного виховання дітей. До осені 1920 р. у кожній губернії створено до 80–100 дитсадків, декілька сотень кімнат-садків, які охопили 20 % дітей дошкільного віку. Для безпритульних дітей відкрито 750 дитбудинків та шкіл-інтернатів.

Були також здобутки у вищій освіті та науково-дослідній роботі. У 1917 р., за УЦР, до існуючих інститутів, університетів додалися Географічний інститут (Київ), Київський юридичний інститут, Херсонський педагогічний інститут, Одеський сільськогосподарський інститут, Харківська

консерваторія та 9 учительських інститутів, реорганізованих секретаріатом освіти у вищі навчальні заклади.

Після II-го Всеукраїнського педагогічного з'їзду розпочалась робота з відкриття Українського народного університету. Ініціаторами були «Українське наукове товариство», українське науково-технічне товариство «Праця», «Просвіта» Києва та кооперативні організації. У статуті університету ставилось завдання виховання науково-педагогічних кадрів для українізації освіти. Урочисте відкриття відбулося 5 жовтня 1917 р. у приміщенні Центральної Ради, а заняття розпочалися 9 жовтня 1917 р. Університет мав 3 факультети: історико-філологічний, природничо-математичний та правничий. До навчального закладу зараховували юнаків і дівчат віком не менше 16 років, які закінчили 6 класів гімназії, учительський інститут або семінарію. На кінець жовтня на навчання записалося 1370 осіб.

17 серпня 1918 р. університет перетворено на Київський державний український університет. Багато студентів цього вишу були учасниками бою під Крутами 16 січня 1918 р.

21 квітня 1918 р. в Полтаві, з ініціативи місцевої «Просвіти» відкрито другий Український народний університет з двома факультетами: історико-філологічним та економіко-правничим.

7 листопада 1917 р. в Києві з відкриттям однорічних курсів для підготовки вчителів розпочала роботу Українська педагогічна академія. Слухачами були люди з вищою освітою та випускники педагогічних інститутів.

У Кам'янець-Подільському 22 жовтня 1918 р. урочисто відкрито державний український університет.

8.2. Мистецтво, театр, преса та книгодрукування

18 грудня 1917 р. було відкрито Українську академію мистецтв (сьогодні Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури), ректором якої став художник Федір Кричевський, який до цього очолював Київське художнє училище. Відомі викладачі-художники відкривали тут власні майстерні: Федір Кричевський – побутового та історичного жанру; Олександр Мурашко – портрету; Михайло Жук – декоративного малярства; Абрам Маневич – декоративного пейзажу; Микола Бурачек – інтимного пейзажу; Михайло Бойчук – релігійного малярства, мозаїки, фрески та ікони; Василь Кричевський – композиції. Студенти оволодівали спеціальностями: малярство, різьба, будівництво, гравюра тощо.

У академії працював основоположник сучасної української графіки Георгій Нарбут, перу якого належать малюнки гербів, грошових банкнот та поштових марок Української Народної Республіки.

Наприкінці 1917 р. відкрито Українську національну картинну галерею, основу фондів якої становили картини українських і зарубіжних малярів XVI-XIX ст. Галереї передали частину своїх робіт та колекції полотен художники Василь Кричевський, Михайло Козик, Михайло Жук, Михайло Бойчук, Микола Бурачек, Микола Самокиш, Георгій Нарбут та ін.

У добу Гетьманату з ініціативи художників та архітекторів у Києві розпочав роботу інститут архітектури. У столиці також було засновано Вищий технічний інститут, який через рік приєднався до Київського політехнічного інституту. На Півдні України відкрили Одеський політехнічний і сільськогосподарські інститути.

29 березня 1917 р. створено комісію в складі Григорія Павлуцького, Івана Лучинського, Михайла Грушевського та інших для розроблення статуту та програми організації Української академії наук. Частково організаційний процес покладено на «Українське наукове товариство» в Києві.

14 листопада 1918 р. Гетьман Павло Скоропадський затвердив прийнятий Радою міністрів закон про заснування Української академії наук у Києві. 27 листопада 1918 р. відбулися установчі Загальні збори Української академії наук, на яких першим президентом академії обрали вченого-геолога і геохіміка Володимира Вернадського.

Весною 1918 р. розпочалася робота з відкриття першого Українського національного театру. 24 квітня при Центральній Раді на основі товариства «Український національний театр» (товариство засноване в 1913 р. у Києві) було створено однойменний комітет на чолі з Володимиром Винниченком. 25 квітня 1917 р. на установчих зборах комітету прийнято рішення про те, щоб створений національний театр був державним театром при уряді Центральної Ради. Упродовж червня 1917 р. підготували проект репертуару та склад трупи. У липні обрали дирекцію театру: Марію-Іванну Грушевську (дружина Михайла Грушевського) та Олександра Кошиця – представники комітету театру, Іван Мар'яненко – директор театру. 16 вересня 1917 р. Український національний театр відкрив сезон у приміщенні Троїцького народного дому. До утворення театру долучились трупа Миколи Садовського, театр Леся Курбаса та музично-драматична школа Миколи Лисенка.

Сезон Українського національного театру розпочався виставами «Пригвожденні» Володимира Винниченка (16 вересня 1917 р.). До трупи театру увійшли Марія Заньковецька, Любов Ліницька, Б. Романицька та ін. 14 серпня 1918 р. Український національний театр реорганізовано в Державний народний театр під керівництвом Панаса Саксаганського.

Після реорганізації Українського національного театру значна частина його акторів увійшла до створеного 23 серпня 1918 р. Державного драматичного театру, «театру європейського репертуару» під керівництвом Бориса Крживецького та Олександра Загарова.

Знайшов своє місце в тогочасному театральному житті і театр, на той час ще молодого, але дуже амбітного і талановитого актора Леся Курбаса – «Молодий театр». Початок національної революції Лесь Курбас сприйняв як можливість здійснити мрію про театр, як своєрідний парламент суспільства, конструктор нового життя вільної України.

Важливе значення в театральному житті мало відкриття 8 жовтня 1917 р. у Києві першої Української народної драматичної школи.

Розвиток театрального життя проходив і поза межами Києва. У 1918 р. на основі гуртка драматичної секції Українського художнього товариства ім. Марії Заньковецької в Одесі засновано першу в місті і другу в державі українську драматичну школу. Викладачем та керівником художньої частини школи стала актриса Марія Заньковецька.

Поширення пісенної національної спадщини в народі покладалося на народні хори та хорові товариства. В усіх більш-менш значних центрах України планувалося створити періодичні курси теорії музики, історії і теорії української пісні, хорового національного співу та регентського мистецтва, для музичної освіти мас – курси музичної грамоти при згаданих вище хорах, а також запровадити уроки співу в школах.

У кінці 1917 р. у Києві створено Український народний хор під керівництвом диригента та композитора Кирила Стеценка. Дещо пізніше, його стараннями, за участі Олександра Кошиця, який очолив музичний відділ міністерства народної освіти та мистецтв, було відкрито перший Український національний хор у Києві.

На початку січня 1919 р. за ініціативою Симона Петлюри хор реорганізували в Українську республіканську капелу. Восени 1918 р. у Києві створено Національну оперу – Український державний театр драми та опери під керівництвом Миколи Садовського.

2 вересня 1918 р. Головне управління справами мистецтв і національної культури Міністерства народної освіти і мистецтв затвердило законопроект про реорганізацію Музично-драматичної школи ім. М. Лисенка у Вищий музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка з програмою і правами консерваторії. Тут відкрили 3 факультети: педагогічний, диригентський і драматичний.

Також були відкриті у Києві Державна капела бандуристів, в листопаді Державний симфонічний оркестр ім. М. Лисенка під керівництвом диригента Олександра Горілого, у Харкові ансамбль бандуристів Гната Хоткевича. Активно продовжували працювати Київська, Одеська і Харківська консерваторії.

Під час Директорії УНР за підтримки Володимира Винниченка засновано нові професійні та напівпрофесійні театри в Херсоні, Катеринославі, Проскурові та інших містах.

Важливо звернути увагу і на кіносекцію під керівництвом Людмили Старицької-Черняхівської. У розпорядженні секції було два кіноапарати, які знімали на плівку найвидатніші події українського суспільно-політичного життя. Досягненням секції є також відкриття в Києві першого стаціонарного державного кінотеатру.

Револуція сприяла й відродженню української видавничої справи. Упродовж 1917 р. виникло 78 видавництв, у 1918 – їх налічувалося вже 104 (приватні, кооперативні, при «Просвітах» та громадських організаціях). Серед них: «Час», «Вік», «Дзвін», «Криниця», «Вернигора», «Сяйво», «Друкар», «Союз» (Харків), «Сіач» (Черкаси), (Одеса), «Селянська самоосвіта» (Одеса) та інші. У Києві в 1918 р. діяло близько 40,

Катеринославі – 6, Одесі – 5. Ці видавництва масовими тиражами почали друкувати навчально-методичну, художню, наукову, технічну літературу українською мовою.

Видавались та перевидувались твори класиків української літератури: Івана Котляревського, Тараса Шевченка, Івана Нечуя-Левицького, Михайла Коцюбинського, Івана Франка, Василя Стефаника, Лесі Українки та багатьох інших.

Двічі було видано працю Івана Огієнка «Українська культура» (перший тираж досяг 100 тис. примірників, другий понад 1 млн.). Серед історичної літератури першість утримували праці Михайла Грушевського «Ілюстрована Історія України», «Звідки пішло українство» та інші. Світ побачила робота Володимира Антоновича «Про козацькі часи в Україні». Популярними були праці Михайла Драгоманова, Бориса Грінченка, Миколи Міхновського, Сергія Єфремова та інших.

Українською мовою почали видаватися твори класиків зарубіжної літератури: Гі де Мопассана, Джека Лондона, Оноре де Бальзака та інших.

Для підтримки видавничої справи уряд 24 вересня 1918 р. зняв усілякі митні збори з будь-якої літератури. Загалом у 1917 р. в Україні вийшло друком 747 книжок державною мовою, а в 1918 р. – 1084.

Помітною стала активізація української преси. Новим для України явищем був вихід офіційних урядових видань: «Вісті з Української Центральної Ради», потім «Вісник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки», «Військово-науковий вісник Генерального штабу» – Української Держави, «Державний вісник» – пресовий орган правління гетьмана П. Скоропадського, вісники міністерств тощо. У 1917 р. почали виходити щоденні українські газети «Нова Рада», «Народна воля», серед вихідців із західноукраїнських земель популярним був тижневик «Наша думка», який видавала Головна Рада галицьких, угорських та буковинських українців та військове формування січових стрільців. У Олександрівську у травні 1918 р. вийшло друком 8 чисел надпартійного часопису «Січ».

За Центральної Ради були засновані педагогічні журнали «Вільна українська школа», «Просвітянин», дитячий – «Волошка», сатиричний – «Гедзь» і «Будяк», сільськогосподарський – «Українське пасічництво». У березні 1917 р. відновилося видання «Літературно-наукового вісника», головним редактором якого був Олександр Олесь. Серед культурологічних і літературно-мистецьких видань – кварталник історії, літератури, культури і мистецтва «Наше минуле», «Літературно-критичний альманах», «Шлях».

На Правобережній Україні кількість україномовних видань значно перевищувала їхню кількість на Лівобережжі та на Півдні України. За даними управління в справах друку при уряді Української держави, влітку 1918 р. на Харківщині виходило 33 газети, з яких по одній – українською, єврейською, польською та латинською мовами, інші – російською. На Полтавщині виходило 16 газет, з яких 7 – українською мовою, на Катеринославщині – 18 газет і лише три – українською мовою, в Одесі з 23 видань одне українською.

8.3. Культурницькі процеси на Запоріжжі

На хвилі революційних подій розпочався рух за відновлення діяльності товариства «Просвіта». 11 березня 1917 р. у Катеринославі було скликано установчі збори, які мали на меті відновити діяльність місцевої «Просвіти», забороненої у січні 1916 р. 24 березня того ж року, з ініціативи місцевих робітників і учнів середніх шкіл було створено «Просвіту» в Олександрівську, до якої в перший же вечір записалося 150 осіб. У пункті 1 Статуту олександрівської «Просвіти» було записано, що вона «ставить своїм обов'язком працювати для розвитку просвіти й добробуту українського народу, а також для його політичного виховання і взагалі для розвитку української національної культури».

Станом на 10 травня 1917 р. при «Просвіті» було засновано наступні комісії: шкільну, бібліотечну, театральну, співочу, лекційну тощо. Просвітяни влаштовували у міському саду платні гуляння на користь товариства, які мали величезний пропагандистський вплив на населення. Також на центральній вулиці міста Олександрівська – Соборній, було відкрито просвітянський кіоск для продажу українських книжок, які користувалися значним попитом у населення.

Станом на 19 серпня 1917 р. Катеринославська «Просвіта» у Олександрівському повіті мала філії в наступних населених пунктах (на території сучасної Запорізької області): Гуляйполе, Кінські Роздори та, власне, Олександрівськ. У сучасному районному центрі Більмак (на той час – Царекостянтинівка) за даними на 1918 р. осередок товариства «Просвіта» нараховував 47 осіб. Активно працювали осередки «Просвіти» у Мелітопольському та Бердянському повітах. У Бердянську місцева «Просвіта» чисельністю близько 50 осіб на чолі з Ю. Тищенком стала головним репрезентантом українського населення міста. Також тут успішно діяла українська просвітянська друкарня. Філії Бердянської «Просвіти» працювали також у селі Новотроїцьке (сучасного Бердянського району) та місті Оріхів. Крім того, за цими ж матеріалами 1918 р., «Просвіта» працювала у Андріївці (Бердянського району), Токмаці, Преславі (Приморського району) Чернігівці та Попівці (сучасне село Смирнове Більмацького району).

Товариство «Просвіта» у Оріхові на той час очолював Іван Коба, власник невеличкої столярної майстерні. Серед активу драматичної секції виділялися Поліна Ярошенко та хорунжий Яків Балобан. Секція готувалася поставити п'єсу Івана Карпенко-Карого «Мартин Боруля». Діяла в Оріхові також просвітянська бібліотека, якою опікувався Василь Прохода.

У Мелітополі відновлення роботи товариства «Просвіта» припадає на весну 1918 р., коли збройні сили УНР під час Кримського походу звільнили південні території сучасної Запорізької області. В місті активізувалося українське суспільно-політичне життя. У театрі йшли вистави за творами Володимира Винниченка, «Казка старого млина» Спиридона Черкасенка й інші. У липні 1918 р. почала виходити українська народна суспільно-

політична й літературна газета «Наш степ». До товариства «Просвіта» належали, в основному, вчителі міста та Мелітопольського повіту. Місцеві просвітяни налагодили тісну співпрацю з Українськими січовими стрільцями, які на той час перебували на постої у Олександрівську. Тоді ж при Мелітопольському повітовому земстві почали працювати курси українознавства.

У 1918 р. у Олександрівську перебували січові стрільці, які включилися до громадського українського руху, допомагаючи місцевим активістам організувати політичну, військову та освітню галузі. Стрільці викладали на курсах українознавства для залізничників, займалися упорядкуванням бібліотеки «Просвіти», співпрацювали з місцевими українськими газетами, зокрема тижневиком «Січ». Разом з «Просвітою» січові стрільці також були причетні до функціонування Українського театру, який грав у Народному домі. Відновилися просвітянські гуляння у міському парку, які проходили при звуках оркестрів УСС та Запорізького полку Армії УНР.

Бійці українських збройних сил, які дислокувалися на території сучасної Запорізької області також проводили активну просвітницьку діяльність, встановлюючи зв'язки з місцевими «Просвітами», створюючи бібліотеки, організовуючи вистави з української класики, навчаючи грамоті місцевих селян і навіть впливаючи на мову богослужіння. Зокрема, у с. Дмитрівці (тепер – частина районного центру Якимівка) священник місцевої церкви, під впливом гайдамаків із Гордієнківського полку Всеволода Петріва, перейшов від проголошення проповіді російською мовою із домішками слов'янських слів на українську мову, на що селяни зауважили: «якось і «Писанія» зрозумілішими стали».

Зусиллями українських старшин була створена селянсько-гайдамацька трупа, яка готувала постановку «Назара Стодоли», «Гостя з Запорожжя» та інших вистав. Гайдамаки створювали в селах мандрівні бібліотеки, поширювали українські книжечки серед жителів краю тощо. З Олександрівська забирали книги сільські кооперативи та одразу ж знаходили для них покупців. До місцевих бібліотек та книгарень також надходили книги із Західної України, їх привозили січові стрільці.

Значного розголосу на Запорожжі та за межами краю отримало гайдамацько-селянське свято, яке відбулося на початку травня 1918 р. за участю бійців Запорізького та Гордієнківського полків, січових стрільців та просвітян у с. Царицин Кут (Приморське). Тут були присутні гості з навколишніх сіл, Павлограда, Олександрівська та Мелітополя. У програмі був військовий парад, спільний обід селян і війська, вистава, масові гуляння. Була організована лотерея на користь місцевої української читальні, прибуток від якої склав понад 5 тисяч карбованців (передано в розпорядження сільської «Просвіти»).

Олександрівська «Просвіта» організувала для бійців українських підрозділів, які перебували у місті та неподалік від нього кілька екскурсій на острів Хортицю. Похід на Хортицю, який відбувся 29 червня мав на меті вшанування полеглих предків. Було встановлено залізний із написом: «Сей

хрест – знак щирої любови і вдячної памяти орлам небіжчикам Запорожської Січі від вірних нащадків їх, козаків 2-го Запорожського пішого полку, який, після довгого поневолення прийшов сюди перший з отаманом Болбочаном, як організована українська бойова частина і приніс з слізьми радости молитовне синовне привітання незабутнім славним предкам. 29 червня, р. Божого 1918».

Гетьманський переворот та зміна органів влади в Олександрівську загалом негативно позначилася на діяльності «Просвіти» і всього українського руху. Розвиток культури пригальмувався, а потім взагалі зупинився.

Про труднощі 1919 р. свідчить звіт товариства «Просвіта» села Павлівка Олександрівського повіту: «Минулий 1919 рік був надзвичайно ненормальним ..., позаяк місцева влада часто мінчалась між більшовиками і махновцями, які дивились на все українське, як і на «Просвіту» особливо, як на щось контрреволюційне і шкідливе для їх існування, через що навіть вистави небезпечно було влаштовувати... Друга ж половина 1919 року була цілком мертва для «Просвіти», позаяк нова влада «білих» ще гостріше поставилась до українського питання, маючи своїм лозунгом «Єдина, Велика, Неділима». Тільки в кінці грудня, коли влада «білих» скінчилась і на її місці з'явилась Радянська влада з лозунгами «Незалежної України», тоді тільки для «Просвіти» на деякий час з'явилась можливість культурної праці.

? Питання для самоконтролю

1. Які перетворення в освіті, зокрема мистецькій, відбулися під час Української революції?
2. Схарактеризуйте основні риси розвитку українського театру у 1917-1921 рр.
3. Як вплинула революція на розвиток ЗМІ та книгодрукування?
4. Визначте головні події культурного життя революційного Запоріжжя.
5. Поміркуйте про наслідки й значення співпраці Українських січових стрільців та бійців Армії УНР на території Запорожжя у 1918 р.